

szemle

Szubjektív történelem – tudományos feldolgozásban*

Lehet-e egy történelmi mű egyszerre szubjektív és tudományos, lehet-e a tudományos igényeket kielégítő szubjektív történelmet írni? Pihurik Judit ezt a célt tűzte ki, amikor szorgos kutatómunkával arra vállalkozott, hogy újabb, ám a meglévőkhöz képest más jellegű emléket állítson a tragikus sorsú 2. magyar hadseregnek. A tanulmány szerencsésen példázza az ókori latin mondás, a „*Historia docet, fabula delectat*” időtálló bölcsességét. A történésznek az események egymásba kapcsolódó láncolata az igazi tanítómestere, azt kell valóságként értelmeznie és megértenie, hogy azután ő maga is tanítani tudja.

A 2. magyar hadsereg katasztrófája a Don-kanyarnál hosszú ideig olyan téma volt, amely nem kaphatott jelentőségének megfelelő nyilvánosságot. A mesterségesen-hivatalosan deklarált szovjet–magyar barátság évtizedeiben nem volt ildomos a Don-kanyarban odaveszett magyar katonák tízezreinek tragikus sorsáról beszélni. Nyugatra emigrált magyar szerzők írtak ugyan róla, de műveik természetesen nem itthoni kiadásban láttak napvilágot. Minden bizonnyal Nemeskürty István *Requiem egy hadseregért* című, 1973-ban megjelent műve volt az első olyan könyv, amelynek kiadását a „létező szocializmus” kultúrpolitikája engedélyezte. Talán azért, mert Nemeskürty jó stílusban és jó érzékkel megírt elemzésében főképp a hadsereg parancsnokának, Jány Gusztáv vezérezredesnek nehezen, de mégis meghozott, súlyos emberáldozattal járó döntését vizsgálta. Azt, hogy miután meggyőződött a magyar had-

seregre nézve tragikus helyzetről, végül is hogyan és miért engedelmessékedett annak a kegyetlen és önző német parancsnak, amely a magyar katonákat jelölte ki a német és az olasz hadtestek visszavonulásának fedezésére, a többszörös túlerejű szovjet támadás lassítására – kiszolgáltatva ezzel a 2. magyar hadsereget a felmorzsolódásnak. Ezen az „átkozott ezópuszi nyelven” lehetett akkor rekviemet írni a több tízezer szerencsétlen áldozatért.

Pihurik Judit már nem kényszerült erre a példabeszédszerű megoldásra; de talán még ennél is nehezebb, másféle feladatra vállalkozott. A valóságot szenvedélyesen kutató történész szemével vetette össze a témáról szóló memoáriródmalmot a fellelhető eredeti naplójegyzetekkel, harcterről küldött levelekkel, valamint a már ismert történelmi adatokkal. A források túlnyomó része nem publikált, levéltári anyag, esetleg családi otthonokban megbúvó levél. Könyve bevezetőjében kifejti az efféle kutatómunka nem kis nehézségeit. Ha a történész például rábukkan olyan, ugyanazon személytől származó forrásanyagra, amelynek egyik része eredeti naplójegyzet, a másik pedig később megírt visszaemlékezés, lényeges eltéréseket találhat bennük. Műfaját tekintve mindkettő teljesen szubjektív, s ez már önmagában is megnehezíti a tudományos kritériumoknak megfelelő használhatóságot és interpretálást. A memoár ezen túl még további problémákat is magában foglalhat. Az egyik, hogy szerzője általában nem a történelem maradandónak bizonyult eseményei szerint mérleget, hanem annak hatására, hogy ő maga ott és akkor mit élt át, mi volt abban az ő számára a legfontosabb. S ez az *egyéni történet* ritkán egyezik azzal, ami a maradandó, történelmi folyamat része lesz. A másik, hogy valamely esemény részese a későbbi, megváltozott helyzeteknek, divatoknak, esetleg politikai, ideológiai elvárásoknak megfelelően bővítheti, kiszínezheti az egykor átélteket, igyekezve afféle „jófiúnak” láttatni magát a memoáriráskor éppen aktuális viszonyok között. Bizony, nem könnyű ilyen esetekben felderíteni és eldönteni, mi tartozik inkább a *historia* és mi inkább a *fabula* kategóriájába.

A szerző konkrét példája egy memoár, amelyben a visszaemlékező beszámol arról, miként mentett meg egy szovjet partizánt és egy zsidó lányt a haláltól, amiért borzalmas kínvallatást kellett elszenvednie. Ugyanaz a személy azonban naplót is írt a szóban forgó időben, amelyben viszont minderről nincs szó. Hogyan ítéljen ilyenkor a történész? Felületes szemlélettel persze lehet egyszerűen kitalált *jófiús hősködésnek* nyilvánítani a memoárban olvasottakat. Ennek nagy a valószínűsége, ha csupán a kiadás dátumát tekintjük mérvadónak. De az is legalább ennyire valószínű, hogy ilyen esetről – ha valóban megtörtént – a harctéri körülmé-

* PIHURIK JUDIT: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból, 1942–1943*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 222 p.

nyek között életveszélyes lett volna a naplóban beszámolni. Csak az eltérő tartalmú forrásanyagok kivételesen gondos, mindenre kiterjedő összevetése, a kutató empatikus képessége, a szövegek és környezetük hangulati elemeinek érzékelése teheti lehetővé a tudományos igényű eligazodást. Pihurik Judit eredményesen hasznosította azokat a megfontolásokat, amelyeket e tárgykörben más szerzők már közöltek. Mindezekelőtt Gyáni Gábor *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése* című, 2000-ben megjelent tanulmányára hivatkozik, amely hasznos gondolatokkal segíti az ilyen témában kutatókat.

A könyv olvasói, különösen azok, akiket érdekelnek legújabb kori történelmünknek e gyászos hónapjai, érdekes történelmi feldolgozást ismerhetnek meg. A szerzőnek sikerült oly módon összekovácsolnia a jobbára már ismert tényanyagot a szubjektív forrásanyaggal, hogy e kettő szétválaszthatatlan, kohéziós egységet alkotva új nézőpontot is adjon. A bőségesen szerepeltetett (idézett) naplójegyzetek és a visszaemlékezések részletei itt nem afféle bővítmények, nem is az a fő feladatuk, hogy egyes állításokat, gondolatokat a tudományos követelményeknek megfelelően igazoljanak vagy cáfoljanak. Ezen túlmutatnak: úgy teszik hitelessé és olvasmányossá az egész feldolgozást, hogy immanens módon érzékeltetik a történések emberi-személyi oldalát is. Együtt és egyszerre fogjuk fel értelmünkkel a nagy események láncolatát és érzékeljük képzeletünkkel az egyéni megfogalmazásokban a mindennapok – vagy akár órák, percek – kis világában sodródó ember küldetésszerű, becsületes helytállását és fokozódó kétségeit, bizakodását és reménytelen vergődéseit.

A feldolgozott forrásokról részletes adatokat találunk a könyvben: a másfél száz fellelt forrásanyagból 26 harctéri napló és 54 memoár bizonyult a szerző számára használhatónak. Ezen belül arról is eligazítást kapunk, hogy az íráskor alkotói milyen korcsoportba tartoztak, közülük hányan milyen rangú tisztek, illetve közkatonák vagy munkaszolgálatosok voltak, és az óriási harctér melyik részén, melyik hadtestbe osztva teljesítették feladatukat. S ahol lehetett, a szerző még azt is felderítette, hogy milyen családi és műveltségi, iskolázottsági háttere volt a naplók, memoárok íróinak. Nem mindegy ugyanis, hogy ki milyen pozícióból láthatta a helyzetet. A magasabb rendfokozatú tiszteknek nem csupán a közvetlen tapasztalatai voltak mások, mint a közlegényeké és a velük együtt szorongó alacsonyabb rendfokozatú tiszteké, hanem nagyobb áttekintéssel, több és másféle információval is rendelkeztek, ennek megfelelően más szempontból ítélték meg az eseményeket. (A 15. és 16. oldalon olvasható számadatok – mint annyi más könyvben is, amely számokat közöl – nem egészen pontosak. Összesen 76 naplót és/vagy memoárt

író személyről van szó, ami akkor sem egyezik az általuk írt források 80-as számával – a 26 naplójegyzettel plusz az 54 memoárral –, ha a 24. lábjegyzetből megtudjuk, hogy egyvalaki naplót és memoárt is írt, egy másik személy pedig két visszaemlékezést is produkált. Nem egyértelmű, hogy ez utóbbinak is vannak-e naplójegyzetei, de még ebben az esetben is 79 lenne a pontos szám – ha viszont nem írt naplót, akkor csak 78. Ez természetesen az egész mű szempontjából lényegtelen mozzanat, csupán az árgus szemekkel olvasó recenzens akadémikus megjegyzése.)

Mint megtudjuk, a forrásanyagok többsége tisztoktól származik, ami nagyon is érthető. Ez nem csupán műveltség és íráskészség kérdése, mivel a közkatonák és a többnyire zsidó munkaszolgálatosok között is voltak érettségizettek, sőt egyetemet végeztek. A katonatiszteknek azonban a harcselekmények jelentették a direkt szakmai tevékenységet, ezért másoknál nagyobb késztetést érezhettek közvetlen háborús élményeik megörökítésére. Viszont azoknak a közkatonáknak vagy munkaszolgálatosoknak a papírra vetett érzései, gondolatai, akiknek nem „szakmájuk” a háború, más szempontból adhatnak fontos információt a jó szemű történésznek. A kétféle látásmód összevetése, szakszerű feldolgozása különösen érdekes.

A könyv a bevezetés után kilenc fejezetből, zárszóból és az adatokat tartalmazó kiegészítő részekből áll. A szerző igyekezett kerek egészként feldolgozni a gyászos történetet. Az egyes fejezetek részletes ismertetéseket tartalmaznak azokról a körülményekről is, amelyek között a hadsereg elindult, elfoglalta helyét, megismerkedett az ottani lakossággal, tapasztalta a honi propaganda és az oroszországi valóság különbözőségét. Hiszen a lakosság egyáltalán nem felszabadítókként fogadta őket, a katonák és partizánok pedig elkeseredett, hihetetlenül szívós ellenállást tanúsítottak. Kételemek merültek fel a katonákban abban a tekintetben is, hogy oly távol hazájuktól valóban a bolsevista támadást megelőző nagy honvédő küldetés részesei-e, ahogyan a hivatalos ideológia ezt igyekezett elhitheteni velük. Eltérő véleményeket ismerhetünk meg magáról a hadseregről vagy egyes részeiről, és a járulékos feladatokat ellátó, többnyire zsidó munkaszolgálatosokhoz való viszonyukról. Emellett olvashatunk az állandó életveszély közepette is fel-felvillanó katonahumorról. Tudomást szerezhethetünk az országunktól tetemes távolságra húzódó front utánpótlási, ellátási nehézségeiről, arról, hogy az élelmezés, a ruházat és a fegyverzet mennyire alkalmatlan volt a gyakorta mínusz harminc-negyven fokos oroszországi télben. Végül szomorúan érzékletes pillanatképeket kapunk az elsőrő erejű orosz támadás következtében óriási veszteségek közepette végbement visszavonulásról. Erről található a leg-

kevesebb naplójegyzet, lévén ez a helyzet nem a legalkalmasabb az írásra. De még így is iszonyatos képek tárulnak elénk a front összeomlásáról, a fejesztett menekülésről, amikor a sokkal jobban felszerelt német katonák nem engedték járműveikre felkapaszkodni, puskatussal verték, lökdösték le róluk szerencsétlen, összefagyott magyar sorstársaikat. Késérű szavakkal írják le a gyakorta éhező katonák megdöbbenésüket és értetlenségüket, midőn azt látták, hogy a front mögötti élelmiszerraktárakat felgyújtották – nyilván azért, hogy tartalmuk ne kerüljön az elenséghez.

Gazdag képanyag is élénkíti a kiadványt, amelyben láthatjuk a harc-
téri mindennapok egy-egy pillanatát megörökítő fotókat, továbbá rajzo-
kat, karikatúrákat, kéziratos naplórészletet, az egyes csatákról vagy harc-
állásokról készített térképeket... stb.

Mindezek alapján bizvást elmondhatjuk: Pihurik Juditnak az a kísér-
lete, amelyet könyve első mondatában megfogalmaz – hogy szubjektív
források alapján mutassa be, miként élték meg a magyar katonák a keleti
hadszíntérnek ezt a kataklizmáját – sikerrel járt. Műve szemléletesen
bizonyítja, hogy lehetséges tudományos színvonalú szubjektív történel-
met írni.

Licskó György

Agitátorok, szervezők, aktivisták – avagy hogyan épül a nemzet?*

Létezik-e egyáltalán a „nemzet” megjelöléssel illetett, mindennapjaink-
ban is oly gyakran megidézett entitás? Ha igen, mit is érthetünk alatta?
Ha nem, akkor pedig miért gondoljuk mégis úgy, hogy létezik? A fenti
és a belőlük leágazó kérdések csokra éppenséggel nem új, az aktuálisan
érvényesnek gondolt válaszok azonban folyton változtak és változnak.
Nem csak a politikában, hanem a társadalomtudományok minden érint-
ett ágában is. Az örökké létezett és létező, az ember világának elenged-
hetetlen alkotóelemét jelentő közösség képe helyére a történeti jelen-
ségként, emberek csoportjainak alkotásaként létrejött, vagy tudatos
vállalásként megélt csoport eszméje lépett, amely lehet társadalmi rea-

litás és intézményesült forma, de akár „képzelt közösség” is. Lassan
másfél évtizede egyre többen megkérdőjelezzik magának a közösségnek
a létét is, mondván a nemzeti azonosság-tudat nem egyfajta minden pilla-
natban fontos idea az emberek életében, hanem valami sokkal esetlege-
sebb, véletlenszerűen jelentkező, helyzethez kötött. A nemzetek nagy,
átfogó koncepciója helyett leginkább azt ismerhetjük meg, ahogy egyes
társadalmi szereplők kidolgozzák és különböző társadalmi cselekvések
során alkalmazzák a nemzet eszméjét, akár egyedi események értelmezé-
sére és elrendezésére, akár azoktól függetlenül, de mindenképpen saját
céljaik szolgálatában.¹

Rogers Brubaker utóbbi elmélete, melyre Judson is hivatkozik, egyúttal
módszertani revíziót is jelent. Kiindulópontja az, hogy amennyiben kuta-
tásaink a nemzetre, egy entitásra irányulnak, akkor óvakodjunk attól,
hogy eleve elfogadjuk elemzési kategóriaként azokat az egyébként gya-
korlati fogalmi kereteket, melyeket valójában ideologikus alapon dol-
goztak ki azok, akik a nemzet egyféle koncepciójának érvényességében
érdekeltek. Amennyiben a nemzetet valóban konstruált közösségként
kezeljük, akkor nem tekinthetjük valós entitásnak. Tehát ha nem akar-
juk, hogy még vizsgálódásaink megkezdése előtt fogságba ejtsen minket
a dolgok egyetlen perspektívája, akkor nem elsősorban a nemzetet kell
vizsgálat alá venni, hanem sokkal inkább a nemzetiség, a nemzethez
tartozás (*nationhood*) megalkotásának folyamataira és társadalmi műkö-
désére érdemes koncentrálni, akár mindennapi és helyi szinten, mintsem
a nemzet fogalmára. Eleve adott nemzet nincs, csak egy társadalmi jelen-
ség, ami különböző helyzetekben másként jelentkezhet és mást jelenthet.

Brubaker szemléletváltása szociológiai és antropológiai kutatások sora
mellett történeti vizsgálódások egy új irányát is ösztönözte. Ezek a mun-
kák,² melyek legjelentősebbjei sajátos módon a mai Csehország 19–20.
századi történetéből merítik témájukat, arra keresik a választ, hogy az
egykorú ideológiák és politikusok számára megkérdőjelezhetetlenül el-
sődleges nemzeti hovatartozást miként élték meg, miként tették magu-
kévá, miként módosították vagy éppen utasították el a mindennapok-

¹ ROGERS BRUBAKER: *Ethnicity without groups*. Harvard University Press, Cambridge, 2004. Magyarul: Uő: *Csoportok nélküli etnicitás*. In: KÁNTOR Zoltán–MAJTÉNYI Balázs (szerk): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*, Rejtjel, Budapest, 2005.

² A teljesség igénye nélkül: JEREMY KING: *Budweisers into Czechs and Germans. A local history of Bohemian politics, 1848–1948*. Princeton University Press, 2002; CHAD BRYANT: *Prague in Black. Nazi Rule and Czech Nationalism*. Harvard University Press, 2007; TARA ZAHRA: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Cornell University Press, 2008.

* PIETER M. JUDSON: *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Harvard University Press, Cambridge, 2006. 332.

ban az „egyszerű” emberek? Hogyan módosították azt helyi viszonyok, praktikus problémák vagy éppen másfajta érdekek? Vajon meddig volt alkalmazható egy-egy nemzetdefiníció a társadalmi életben, mennyire volt megfeleltethető az egyéni önazonosságnak, az ahhoz is kötődő cselekvésnek? Miként módosult ez utóbbi az idők során, egyáltalán miként lett „nem nemzeti” egyénekből és csoportokból „nemzeti”?

Pieter M. Judson könyve szerzőjének az első fejezetben is kifejtett szándéka szerint ebbe a sorba illeszkedik. Célja kihívást intézni azokhoz a történettudományban érvényes megközelítésekhez, melyek – sokszor szándékuk ellenére, tudattalanul – olyan módszertani és elméleti kiindulópontot választanak a nemzettel és a nacionalizmussal összefüggő kérdések vizsgálatára, ami csak egy teleologikus eredményhez, a nemzet kivételes történeti jelentőségének igazolásához vezethet. Választott témája az Osztrák–Magyar Monarchia cislajtán részében a 19. század második felétől zajló küzdelem németek és csehek, szlovénok, olaszok között az úgynevezett „nyelvi határvidékek” (*Sprachgrenze*) megvédése és megszerzése érdekében. Kiindulópontként elutasítja azt a felfogást, miszerint a nyelvi határvidékeken élők számára a nemzeti hovatartozás egy eleve adott és elfogadott kategória lett volna – ráadásul a nacionalista politikai mozgósítás keretében hangoztatottak szerint a beszélt nyelvnek megfelelően –, és mindenekelőtt azt veszi górcső alá, hogy a politikai nacionalizmusnak a helyi közösségekben megjelenő vagy azokkal foglalkozó képviselői – őket minősíti aktivistáknak – miként próbálták elérni, hogy az emberek tudatosan azonosuljanak egy-egy nemzeti közösséggel és ennek alárendeljék mindennapjaikat. (Nevezhetjük ezt akár nemzetépítésnek is.)

Azt ígéri tehát, hogy a korszak eseményeinek kortárs nacionalista értelmezéseit vizsgálja felül kritikus szemmel, és megkísérli azokat ütköztetni saját bizonytalanságukkal (például a magabiztos hangvételnek elmentmondó hisztériával nyelvhasználat, vegyes házasságok stb. kapcsán) és a helyi lakosok eredendően „nem nacionalista” beállítottságával, valamint bemutatja a nacionalista aktivitás legfontosabb formáit és terepeit. Ennek során részletesen foglalkozik az egyes nemzeti nyelveken folyó oktatás problémájával (2. fejezet), bemutatja, miként vált az iskola a nemzet erősítőjévé a nacionalista aktivisták számára, hogyan használták ki az egymáshoz felettébb hasonló iskolaszövetségek a jogrend kínálta lehetőségeket állami fenntartású oktatási intézmények létrehozására, és miként váltak ezek konfliktusok tárgyává. Foglalkozik magukkal az aktivistákkal és megjelenésükkel a falvak világában (3. fejezet), bemutatja hatásukat és a lakosság viszonyát hozzájuk és eszméikhez.

Ez utóbbiak erősen kötődtek ahhoz az önképhez, miszerint a nemzeti aktivisták – jelentős részük hivatalnok, tanár stb. – az elmaradott falusi világ átalakítói, modernizálói, amit a helybeliek korántsem találtak magától értetődőnek. A nemzeti szervezetek, szövetségek, egyesületek a 19. század utolsó évtizedeiben már nem feltétlenül elégedtek meg a „határok” védelmével, hanem „elveszett” vagy „veszélyeztetett” nemzeti területek „visszahódítására” is kísérletet tettek, például telepítési akciók formájában (4. fejezet). Ezek azonban korántsem garantálták a vágyott végkifejletet, a telepések beilleszkedése a helyi közösségekbe messze nem volt problémamentes, és itt sem maradt el a német vagy szlovén nacionalisták számára nehezen érthető szokások felvétele, vegyes házasság, az „idegen” nyelv használata stb. Ezzel együtt a telepítési akció arra mindenképpen lehetőséget adott, hogy azt sikerként beállítva az aktivista szervezetek saját magukat legitimálják. A telepítéshez hasonlóan a turizmus fejlesztése (5. fejezet) is a gazdasági aktivitást próbálta összekapcsolni a nemzetépítéssel, amikor a meglátogatandó tájakat, helyeket, eseményeket (például egy újraértelmezett falusi passiójátékot) a nemzeti táj részeként vagy a nemzeti hagyományok autentikus tereként mutatták be az utasoknak, számos esetben sikerrel. Végül azt is leírja, hogy a különböző indíttatású szereplők és külső megfigyelők miként értelmezték át és közvetítették kifelé nemzeti konfliktusként az erőszak lokális (bár nem egy esetben idegeneket is magában foglaló) kitöréseit (6. fejezet), és vázolja a folyamatot, melynek során a kezdetben inkább bizonytalan és cseppfolyós „nyelvhatár” egyre inkább tényleges realitássá vált a két világháború között (7. fejezet).

A mindenekelőtt a német nacionalista aktivista szervezetek sajtójának bevonásával, de emellett rendőrségi és helytartósági iratok segítségével végzett elemzés végkövetkeztetése szerint a 19. század végi falusi lakosság az úgynevezett nyelvhatáron sokkal összetettebb módon viszonyult a nemzet kívülről, az aktivisták által propagált fogalmához, mint azt éppen az utóbbiak szerették volna. A vidéki közösségek tagjai számára a nemzet csak egy volt az azonosulási lehetőségek közül, nem feltétlenül elsődleges és semmiképpen sem olyan mértékben fontos, hogy könnyen lemondjanak hasznos, gyümölcsöző vagy csak bejáratott szokásaikról. (Például a gyerekek iskoláztatásáról a másik nyelven, gyerekcseréről más nyelvű családokkal, a vegyes házasságokról, egy kocsmá „idegenek” történő eladásáról stb.) Maga a nyelvhatár tehát nem elsősorban szociológiai jelenség volt, hanem nacionalista innováció, diszkurzív kategória, ami éppen azt a célt szolgálta, hogy szilárdan elkülönítsék a túlzottan is összekeveredett közösségeket. Mindezek ellenére, részben az aktivisták lele-

ményességének köszönhetően, évtizedek során a nyelvhatár valóban azzá vált, aminek sokan kezdetől fogva látni szerették volna. Ám Judson szerint ez nem igazolja, hogy ez a végkifejlet eleve elrendelt lett volna, és nem csak azért, mert mindehhez szükség volt a második világháború alatti és utáni erőszakos népességmozgásokra is.

Ha Pieter M. Judson pusztán annak történetét szeretne megírni, hogy miként működik ez a nemzeti tartalmú politikai aktivitás, nemzetépítés, hogyan jelenik meg és miként kerül befogadásra vagy elutasításra a nemzet ideája olyan közösségekben, melyek számára ez újat jelent (nevezhetnénk ezt a nemzetdefiníció politika- és társadalomtörténetének is), akkor a kritikusnak nem sok bíráltnivalója lenne a jól megírt munka kapcsán. Judson azonban, talán figyelmetlenségéből, talán óvatlanságából, túlterjeszkedett ezen a témán, és ennek következtében számos módszertani meggondolatlanságot, hibát lehet a szemére vetni. Olyan mértékben, ami már-már a kötet végső konklúziójának megkérdőjelezésére is alkalmas lehet.

Egyfelől tényleg túlterjeszkedésről van szó, nem szűkíti le kellőképpen eredményei érvényességét.³ Noha valóban néhány esettanulmánnyal van dolgunk – Dél-Tirolból, Sv. Ilj dél-stájerországi (ma Szlovénia) faluból, Hořice és Kašperské Hory dél-csehországi településekről –, anélkül tekinti az általa feltártakat érvényesnek a Monarchia egész osztrák felére, hogy ezt bármilyen módon igazolná. Mindezt felerősíti nyelvezete is. Judson, nyilván részben azért, hogy az ehhez olykor szükséges körülményes fogalmazás ne terhelje az olvasót, sem a mű tárgyára, sem eredményei érvényességére vonatkozóan nem alkalmaz pontosabb lehatárolást, akár földrajzi értelemben, akár a teoretikus kiterjeszthetőség kapcsán. Az olvasóban minduntalan azt az érzést keltheti, hogy az általa elmondott történet(ek) nem egyediek, hanem olyan mértékben általános érvényűek, hogy ha keresni kezdenénk, mindenhol ugyanezzel szembeülnénk.

Pedig e konkretizálás felettébb lényeges lenne, elvégre választott esetei, példái nem csupán térben és időben jól behatároltak, hanem ezen belül az adott helyi közösségek belső jellegzetességeit tekintve is, és talán nem lett volna nehéz olyan helyi közösségeket is szemügyre venni, melyek a kötetben vizsgáltaknál sokkal kevésbé voltak homogének kulturálisan, szokásaikat vagy értékrendjüket tekintve. Dél-Csehországban, Dél-Tirolban vagy Dél-Stájerországban valóban a nyelvi különbség lehetett a legin-

kább számottevő (bár egy ízben – 118–119. – maga Judson is említi a protestáns-katolikus ellentétet, ez azonban nem jelenti, hogy alaposabban fontolóra venné az ilyen jellegű törésvonalak jelentőségét), és talán logikusnak is tűnhetett, hogy olyan helyekre fókuszáljon, ahol a nyelvi választóvonal a legfontosabb, hiszen a „nyelvhatár” fogalmának létrehozása a kötet egyik fontos témája. Másfelől azonban ezt előzetes megfontolásként nem közli a közönséggel, ahogy nem szűkíti le ennek megfelelően következtetései érvényét sem. Holott könnyű olyan eseteket, helyeket is találni, ahol a nyelvi mellett egyéb – vallási, civilizációs, szociális – választóvonalak is szabdalhatták a közösségeket, így például Bukovinában, Kelet-Galíciában.

Miért lett volna mindez hasznos és fontos? Mert amíg egy dél-csehországi falun belül sokszor még a mindennapi, kispolgáriusuló civilizáció is hasonló lehetett (erősen leegyszerűsítve: sör-virslisramli), ezzel szükségszerűen Judson tézisének alátámasztva, addig egy töredezettségesebb, szabdaltabb közösség esetében már nem biztos, hogy ilyen könnyű lett volna igazolnia a falusi lakosok visszafogott lelkesedését vagy éppen érdektelenségét a nemzeti konfliktus aktivisták által megjelenített koncepciójával kapcsolatban. Némileg önkényesen a Monarchia ebben a kötetben nem vizsgált feléből véve a példát: egy erdélyi szász faluban mindenki számára nyilvánvaló lehetett, hogy „szásznak” vagy „románnak” lenni nem pusztán nyelvi kérdés, még csak nem is evangélikus vagy görögkelti vallás kérdése, és nem is pusztán kívülről behozott különbségtétel. Ezekben a községekben számtalan egyéb jellegzetesség, szociális, civilizációs, gazdasági, foglalkozási, térszerkezeti törésvonal kínált alkalmat arra, hogy az embereket akár egy külső megfigyelő is sikeresen sorolja be ezekbe az – egyébként a lakosok számára is valódi tartalmat hordozó – csoportokba. „Szásznak” lenni lényegében egyet jelentett azzal, hogy valakinek van művelhető földje, ezeken román napszámosokat alkalmaz, a román pásztor gondoskodik a birkáiról; hogy tud írni-olvasni; hogy a falu belső részén lakik és nem a peremén; hogy beleszólhat a községi földek hasznosításába. (Amíg például Judson forrásai alapján az általa bemutatott községben a 19. század vége előtt a földbirtoklás kérdése csak viszonylag kevésbé számított nemzetiesített problémának, addig egy, a szász falvaknak kiküldött 1878-as kérdőívre adott válaszok – ez minden bizonnyal a presbitérium, tehát számos helyi gazda állásfoglalását is jelentette – kifejezetten azért javasolták a községi földek felosztását, hogy azok soha ne juthassanak román kézbe.) Mindez még akkor is egyértelműen kapcsolódott a csoporttagsághoz, ha esetleg a „szász” fogalom nem feltétlenül egyezett meg azzal, ahogy ma használjuk. Rész-

³ Peter THALER: On Pieter M. Judson: Guardians of the Nation. *Slavic Review*, 2009/1. 157.

ben azért is, mert a két csoporthoz tartozó egyének korábbi, a rendi jogállásukban is kifejezésre jutó különbségéből eredt, még ha időközben fokozatosan és folyamatosan át is értelmeződött.

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy a szászok példája általánosítható lenne és a Monarchiában máshol is feltétlenül ez volt a helyzet. Csupán arra szeretném felhívni a figyelmet: ahogy a szászok példája alapján sem jelenthető ki, hogy az ilyen jellegű helyi törésvonalak mindenhol jelentőséggel bírtak a nemzeti közösség elhatárolásában, úgy korántsem biztos, hogy Judson példái általánosan érvényes modellt jelentenek. Éppen ezért magát a lehetőséget és a problémát határozottan érdemes lett volna felvetni és valamilyen formában foglalkozni vele.

Módszertanilag ebből az következett volna, hogy alaposan megvizsgálja az egyes községeket, helyi források, valamint a néprajz, az antropológia, történeti szociológia stb. segítségével megpróbálja feltérképezni, hogy milyen lehetséges törés- és választóvonalak azonosíthatóak még az aktivisták megjelenése előtt. Ezt a munkát azonban, ahogy arra a kötet más ismertetői is rámutattak, Judson csak töredékesen végezte el, munkájában a helyi jelentőségű források közül keveset használt.⁴ Vajon voltak-e külön vallási ünnepek, tiszteltek-e különböző szenteket, voltak-e különbségek a szociális helyzetben, nem jártak-e külön kocsmákba, nem volt-e külön törzsasztaluk, dalrepertoárjuk stb.? De nehezen érthető az is, hogy az elemzésből kimaradt például a Reichsrat választások eredményeinek értelmezése, holott azokon számos kifejezetten nemzeti irányultságú politikai erő versengett a helyiek szavazataiért, egy újabb lehetőséget adva a nemzeti törésvonalak, határok megvonására. (A helyi választásokkal foglalkozik Sv. Ilj esetében, de ezzel kapcsolatban sem igazán tér ki arra az ellentmondásra, hogy az elvileg indifferens falusiak miért fogadják el, hogy szavazataikért nemzeti alapon versengenek a pártok, melyeknek célja a másik nemzet kiszorítása az önkormányzati képviselő-testületből.) Mindez nem könnyű feladat, de nehezen megkerülhető, hiszen a kutatások eredményének helyi érvényessége lényegében csak ilyen módon lenne eldönthető.

Van ennek a hiányosságnak egy másik következménye is. Judson könyvének, éppen a helyi közösség árnyalt bemutatásának hiánya miatt, akár olyan olvasata is lehet, mintha a békés, boldog, idilli falvakat egyszer csak feldúlták volna a kívülről érkező aktivisták és mindenféle konfliktus

tust keltettek volna ott, ahol ilyet korábban nem ismertek. Holott Judson, helyi mélyfúrások hiányában, nem azt igazolja, hogy az aktivisták megjelenését megelőzően a nyelvhasználatukat tekintve különböző emberek nem különböztették meg magukat egymástól, csak azt, hogy olyan módon, ahogy ezt a kívülről érkezők elképzelték, szerették volna és ideálisnak tartották, viszonylag ritkán tették, és nem feltétlenül láttak ellenséget a másokban.

Judson, miközben a másik nemzethez tartozók fogalmának és az ezekhez való viszonyának a nyomába szegődik, nem foglalkozik általában a „másság” kérdéseivel, csak a „nemzeti mássággal”. Ennek következtében az a probléma sem került előtérbe, hogy az esetleges korábbi törésvonalak milyen hatással voltak, lehettek az aktivisták tevékenységére, befolyásolták-e kudarcaikat és sikereiket, és ha igen, miként? Vajon a nemzetiesítés nem jelentette-e legalább részben azt is, hogy az aktivisták képesek voltak régi törésvonalakat, elhatárolásokat immár nemzeti alapon újraértelmezni és újradefiniálni?

A kötetből úgy tűnik, mintha Judson csak a „nem nacionalista” és a „nacionalista” bináris oppozícióját tudná elképzelni. (Sokatmondó ennek kapcsán az a gondolatmenete – 172. –, melyben a falusiak vonakodását attól, hogy megfeleljenek a városi turizmuszervezők szolgáltatási követelményeinek – szállás minősége, rendszeres időjárás- és hójelentések stb. –, a „nem nacionalista” falusi lakosok reakciójaként értelmezi a turisták érkezésére. Mintha a turizmus egyik – városi, modern – koncepcióját elvetni, vagy annak gazdasági fontosságát megkérdőjelezni egyúttal szükségszerűen a nacionalizmus elutasítása is lenne, holott annak számos egyéb oka is lehet.) Ebben a kettősségben gondolkodva azonban lényegében meglegpszik annak cáfolatával, hogy a falusiak a városi aktivisták módjára lettek volna nacionalisták, elvégre ez egyúttal azt is jelenti, hogy „nem nacionalisták” voltak. Holott eme két szélső pozíció között nyilvánvalóan inkább egy kontinuum található, amelyben a nemzeti elkötelezettségnek számos formája és kifejeződése lehet (részben éppen ez volt az aktivisták Judson által bemutatott frusztrációjának is az oka) anélkül, hogy ez magának a nemzeti azonosságtudatnak a létét kérdőjelezné meg. Ezzel összefüggésben az is megfontolásra érdemes lenne, hogy vajon mely szituációk, interakciók, események hívták elő vagy éppen fedték el a nemzetiesítő vagy legalábbis elkülönítő értelmezéseket. Például a háború alatt különböző nemzeti szervezetekben tartott hazafias előadásokat Judson úgy értelmezi (224.), hogy a németesség eszméje helyett az osztrák szabadság és kultúra védelmét helyezték előtérbe. Ám ha figyelembe vesszük, hogy a Monarchia ellenségei mégis csak kéz-

⁴ Peter HASLINGER recenziója a Habsburg-net számára: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2009-1-051>

zelfogható és többnyire valamilyen nemzetiesítő képpel ábrázolt államok voltak (többek között a pánszlávizmust megtestesítő Oroszország, vagy éppen Szerbia), akkor ebben az összefüggésben, ezen ellenfogalmakkal meghatározva a mégoly visszafogott fogalomhasználatnak is nemzeti implikációi voltak

Összességében Pieter M. Judson könyve mindenekelőtt azt mutatja be sikeresen, hogy a nemzeti eszme aktivistái milyen területeket találtak a nemzeti közösség meg- és elhatárolására, milyen módszereket, technikákat alkalmaztak ennek során. Meggyőzően mutat rá, hogy a nemzetépítők által elképzelt, gyakran meglehetősen rigid és a valóságtól elrugaszkodott közösségkoncepciók megvalósítása könnyen zátonyra futhatott a helyi közösségek valóságán. Ebben az értelemben a munka sikeres hozzájárulás a nemzetfogalom alkalmazásának politika- és társadalomtörténetéhez. Ám mindezek ellenére következtetései nem egy ízben túlzottan nagy igényűek lettek, különösen a helyi világok „valóságát” illetően, és ezeket módszertanilag és forrásait tekintve nem sikerült kellőképpen megalapoznia.

Egry Gábor

Jemnitz János: James Keir Hardie*

Történeti életrajzot nem könnyű írni. A szerző kétféleképpen oldhatja meg a feladatot. Az egyik esetben legfőképpen a történelmi folyamatokra figyel. A história vezető figurái, személyiségei így mintegy alárendelt szerepet kapnak eszmefuttatásaiban. A másik variációban, épp ellenkezőleg, a történelmi események jelentős szereplői, nagyjai kapnak kitüntetett helyet; inkább az ő viselkedésük, cselekedeteik és elhivatottságuk, céljaik és elveik kerülnek bonckés alá, és a történész ez utóbbiak alapján értékeli a történelmi eseményeket és fordulataikat.

Természetesen szó sincs teljes elkülönülésről, inkább csak más-más hangsúlyokról, s arról, hogy amikor a történelmi személyiségekről olvasunk, és megpróbáljuk elhelyezni őket a történelem hullámzaiban, az így nyert kép sokkal markánsabban kötődik az ő személyes élményeikhez, értékeikhez és elveikhez. Nem vitás, ez a kép szubjektív, hiszen – akarva-akaratlan – erősebben tükrözi a személyiség gondolko-

dásmódját. Ez azonban nem torzítja szükségképpen a múltat, inkább közelebb hoz bennünket a különböző történelmi érdekek értelmezéséhez. Nem mindegy ugyanis, hogy a történész egy munkásvezért, egy tőkést vagy egy politikust választ hőséül. Ha hű akar maradni a történelmi valósághoz, érzékeltetnie kell az adott kor, a történések reális osztályviszonyait. Ez azonban egy általánosító, száraz és „kitisztított” történelemszemlélettel gyakorlatilag lehetetlen. A politika és története a gyakorlatban mindig szorososan kötődött a társadalmi csoportok és osztályok érdekeinek alakulásához.

Az elmúlt évtizedek társadalmi változásai átalakították a politika terénemát, s napjainkban a politika majdhogynem önálló szakmává nőtte ki magát. Alapjában ez mégsem cáfolja meg a kiindulópontot, vagyis hogy a politikatörténet ábrázolásában ma is helye van az általános történelmi trendek vizsgálatának, mind pedig azon személyiségek bemutatásának, akik egy-egy időszakban jelentős szerepet vállaltak az események alakításában, befolyásolásában.

Jemnitz János munkájában egy igen eredeti alkatú, legendás munkásvezér, Keir Hardie életét, küzdelmét írja meg a tőle megszokott alapos-sággal. Könyve kitűnő példája annak, hogy bár e korszakkal a történészek kötetének sokasága foglalkozik, teljes képet a brit munkások és mozgalmuk történetéről igazából csak akkor kaphatunk, ha nagy történelmi egyéniségeit is megismerjük.

Jemnitz János könyve, műfaját tekintve, politikai életrajz. Jemnitz szinte végigéli hősével a tárgyalt történelmi időszakot. Arra is módot nyújt az olvasónak, hogy Hardie méltatása közben megismerje a korabeli munkásmozgalmat, a nagy társadalmi összecsapásoktól, az „új unionizmustól” kezdve a Munkáspárt megalakításáig, és a nemzetközi szocialista mozgalom, a II. Internacionálé fejlődésének ezt követő ígéretes szakaszaig.

Hardie bemutatását gyermekkorától kezdi. Hitelesen ábrázolja a proletárcsalád gyermekének nehéz sorsát. Élethűen rajzolja meg azokat a motívumokat, amelyek elősegítették Hardie szocialista munkásvezérré válását, és ezzel együtt lehetővé teszik egyéniségének a megismerését. Miközben pedig Hardie életútját követi a kor tényleges kulisszái között, híven megmutatja a munkásmozgalom harcait, sikereit és nehézségeit, alkalmankénti botladozásait.

Hardie nem egyszerűen együtt élt osztályával, főleg a bányászokkal, hanem egyszersmind ihlette is munkáskollégáit. E tekintetben jelentős volt a munkásfolyóiratok, a *The Miner* és a *The Labour Leader* létrehozásában és működtetésében betöltött szerepe: Hardie egyszerre volt munkásvezér, újságíró és politikus. Napjainkban, amikor a tömegkom-

* JEMNITZ János: *James Keir Hardie*. Volos Bt., Mogyoród, 2007. 198 p.

munikáció külön életet él, ez a három funkció így, „összevonva”, furcsának tetszik, de abban az időben az emberibb ipari viszonyokért, a jobb munkássorsért folyó küzdelem elkerülhetetlenül egybeforrt a munkássajttal és a munkáspártok szerveződésével. A párt és a sajtója tulajdonképpen egyet jelentett; és ez nem a munkásmozgalom valamiféle dogmája volt, hanem az eredményesebb küzdelem tényleges előfeltétele. Különösen érvényes ez brit viszonylatban: a gazdasági harc céljainak és eredményeinek írásos hirdetése és az „ipari” akciókra történő mozgósítás majdnem azonos feladatot jelentett. Hiszen a gyárak életéről a szélesebb közvélemény akkoriban alig értesült; a missziót csakis a munkássajtó vállalhatta. Nagyon sok esetben éppen a munkásújságok olvasóiból lettek a szocialista munkások. Ezért külön-külön a párt és sajtója nem is létezhetett. Jemnitz joggal tárgyalja a Skót Munkáspárt megalakulását ebben a folyamatban, de ebből az alkalomból talán érdemes lett volna még arról is szólnia, okozott-e gondokat a skót munkások között a sajátos skót nacionalizmus, megosztotta-e a skót munkásokat.

Jemnitz János könyvében több alkalommal is foglalkozik Hardie parlamenthez fűződő viszonyával: bemutatja mint képviselőt, és megírja, hogyan bukott ki a parlamentből. Úgy tűnik, Hardie egészében szkeptikusan értelmezte a parlament lehetőségeit, s ez a maga idejében nem volt alaptalan és nem volt ritka. Egészen az oroszországi szovjethatalom megteremtéséig nyitott maradt ez a kérdés a nemzetközi szociáldemokrácia köreiben is. Britanniában azonban némileg más volt a helyzet. A Munkásképviseleti Bizottság megalakulása után a parlamenti munka tartalommal telt meg. A munkások egyre erősebben felszították a munkástörvényhozást. Maga Hardie is fontosnak tartotta, hogy törvényekkel biztosítsák a munkások érdekvédelmét. Talán érdemes megjegyezni: Anthony Eden, mint a konzervatívok második embere, 1947-ben méltatta Keir Hardie egykori ilyen irányú tevékenységét. Az elsők közé tartozott, akik felvetették a minimálbér törvénybe iktatását. Ma már tudjuk, hogy ezt a brit munkások és alkalmazottak csak sokkal később, már a Tony Blair vezette Új Munkáspárt első kormánya idején vívták ki. Ezzel együtt ez sokat elárul Hardie és kollégái gondolkodásáról. A minimálbérért folyó harc ugyanis azt tükrözte, hogy tisztában voltak vele: a munkások javát közvetlenül szolgáló eredményeket csak megfelelő összefogással érhetik el. Ettől Hardie még nem idealizálta a tőkés rendet, de elfogadta mint terepet, amelyen harcolni lehet és kell is a munkások jogaiért. Mi több, eredményeket is el lehet érni, amelyeket a munkások kedvezően fogadnak, mert javíthatják életviszonyaikat. Itt olyan ponthoz érkeztünk, amely a századforduló brit munkásmozgalmának fon-

tos jellemzője: ahogyan azt Jemnitz is érzékelteti Hardie-ábrázolásában, a gazdasági küzdelem, az ipari kapcsolatoknak a munkások érdekeinek megfelelő kezelése mindig prioritást élvezett az országban. Ez pedig kétértelműsítette a brit munkásmozgalmat, s a szocialistákat elválasztotta a szakszervezeti „fronttól”. Ez akadályozta a marxizmus elterjedését Nagy-Britanniában, és befolyásolta Hardie szkepszisét Marx, Engels és munkatársaik iránt, bár személyesen többükkel igen jó viszonyban volt.

Az olvasóban joggal vetődik fel a kérdés: milyen helyet szánt Hardie a munkásosztály harcában a politikának, pontosabban miként értelmezte magát a politikát? Jemnitz erre a kérdésre leginkább abban a nagyon jól sikerült fejezetben válaszol, amely az 1906-os pártkongresszusról szól. Ez a fórum a Munkásképviseleti Bizottságot törvényesen is politikai párttá emelte, és az alakulat felvette a Munkáspárt elnevezést (bár akkor még csak a kollektív, tehát főleg a szakszervezeti tagságot ismerték el). Jemnitz beszámol Hardie első parlamenti felszólalásairól, amelyekben feltárta politikai hitvallását. Számára mindig és mindenütt osztályának „nyers” érdekei voltak a legfontosabbak.

Olvashatunk a Munkáspárt első vezérének megválasztásáról is. Bár szoros küzdelemben, de a tisztség Keir Hardie-é lett, ami jogos történelmi és személyi elégtétel volt, hiszen abban a korban aligha tett többet bárki a munkásügyért. Ezzel együtt maga a kongresszus és az azt követő évek világosan jelezték, hogy az alakuló pártban két stratégia bontakozik ki. Hardie-é, amelynek szellemében a pártnak közvetlenül a munkások, a szakszervezetek harcát kellett volna szolgálnia, és Ramsay MacDonaldé, aki a Munkáspártból a munkások és a szakszervezetek nagy parlamenti pártját szerette volna „kovácsolni”. Azt a pártot, amely végül is helyébe lép a brit kétpártrendszer sokáig második pártjának, a toryk addigi fő ellenfelének, a Liberális Pártnak. Ez a történelmi időszak már a parlamenti, a politikai küzdelem kora volt, amikor a politizálás, a kompromisszumok keresése, az alku kerül előtérbe. Ebben pedig MacDonald erősebb és ügyesebb volt. Hardie ezt érzékelve adta át neki a funkcióját.

Nem volt egyértelmű Hardie viszonya a liberálisokhoz sem, és Jemnitz ezt találóan jellemzi. Nem ő volt az egyetlen a munkások között, aki nehezen boldogult a liberálisokkal. Ez azonban aligha vonhatja kétségbe, hogy utóbbiak a maguk módján sok esetben mégiscsak képviselték a munkások érdekeit. Ami pedig a liberalizmus ideológiájának egyes alapelemeit, például a szabadságjogokat illeti, a teljes képhez tartozik, hogy ezeket a szociáldemokrácia elismerte, bár nem tartotta elegendőnek, és kiállt azért, hogy a szociális dimenzió szem előtt tartásával alkalmazzák őket.

Az olvasónak, miközben Jemnitz Hardie-képével ismerkedik, igen rokonszenves lehet, hogy a szerző végig „beszélteti” hősét. Sok helyen közvetlenül idézi is őt, és közben rengeteg eredeti dokumentumot, beszédet dolgoz fel. Ezzel a módszerrel megkönnyíti „hőse” mentalitásának a megismerését. Hardie stílusa annyira sajátos, hogy esetenként név nélküli mondatait is azonosítani tudjuk. Ez vonatkozik arra is, amikor vitatkozik valakivel.

Érdemes szóvá tenni, hogy a könyvben ismertetett vitákban vagy nézetkülönbségekben esetenként Hardie nem eléggé meggyőző. Jemnitz ugyan is viszonylag kevés alkalmat ad rá, hogy mélyebben megismerjük a korabeli politikai palettát. Nem mindig tudni pontosan, Hardie milyen nézetekkel vitatkozik. Ebben az értelemben a könyv nem elég „pluralista”, ami valamelyest zavarja maradéktalan hitelességét, holott jól tudjuk, hogy Jemnitz János birtokában van a forrásoknak, amelyek teljesebb tehették volna a könyvét. Ez alól Hardie-nak a nemzetközi szocialista mozgalom, a II. Internacionálé fórumain kifejtett véleménye, beszédei sem képeznek kivételt. Az olvasó, amennyiben kevésbé járatos az említett kérdésekben, nehezen tudja „beilleszteni” Hardie álláspontjait a nemzetközi szocialista mozgalom vitáiba. Ez pedig fontos lenne, mert különben nem igazán érthető, hogy a brit szocialista mozgalom pártjai miért „lőgtak ki” bizonyos értelemben a II. Internacionáléból.

Figyelembe véve, hogy manapság már maga a munkásmozgalom-történet sem általánosan művelt és ismert diszciplína, de az angol szakszervezetek és a Munkáspárt korai története magyar nyelven még azon belül sem volt feldolgozva, a Hardie életét bemutató kötet hiánypótló munka. Fontos lenne azonban egy olyan teljesebb képet is kapnunk, amelynek koordináta-rendszerében érthetőbbé válik maga a konkrét téma, a konkrét személyiség is.

Különösen igaz ez, ha a könyv valójában egyetlen nagyobb, viszont igen komoly hibájával szembesülünk: a jegyzetapparátus teljes hiányával. Különösen fájó ez azért, mert a szerző valóban dús forrásanyagra támaszkodik, és ezeket alaposan ki is használja, beszélteti, idézi. Konkrét jegyzetek és forrásmegjelölések helyett azonban az olvasó egy hatoldal-as „Irodalmi tájékoztatóval” kell, hogy beérje – amely kétségkívül hasznos, ám messze nem elégséges ahhoz, hogy a témában a további tájékozódást megkönnyítse. Jegyzetek nélkül kiadni egy ilyen jellegű munkát komoly hiba, hiszen alapos történeti opuszt, és nem valamilyen könnyed ismeretterjesztő művet tartunk a kezünkben.

Ugyanezért tűnik talán fel egy névmutató hiánya: a könyvben értelem szerűen seregestül bukkannak fel az inkább kevésbé, mint többé

ismert szereplők, mozgalmárok, politikusok. Az olvasó a szerkesztői mankók híján néha hajlamos elmerülni ezek tengerében.

A recenziens véleménye szerint Jemnitz János könyvében a legjobban sikerül fejezetek azok, amelyek Hardie elkötelezett internacionalizmusát részletezik (vagy érintik): a búr háborúval, az ír kérdéssel, a gyarmati rendszerrel, az első világháborúval kapcsolatban. Hardie valamennyi kérdésben világosan kifejtett álláspontot képvisel, és az olvasó a szerzőtől itt nagy segítséget kap, hogy eligazodhasson az igencsak szövevényes kérdésekben. Jemnitz írásának értékét nem befolyásolja, hogy végül is ez volt az a politikai szféra, amelyet Keir Hardie, de a brit szocialisták is érdemben alig tudtak befolyásolni.

Jemnitz János sajátos leíró stílusa, az aprólékoság, a sok, eddig kevésbé ismert idézet izgalmassá teszi a művet, belőle a járatosabb olvasó is újabb és újabb részleteket ismer meg. Sajnos az olvasó szerkesztői munka helyenként hiányos: gyakori a javítatlan elütés, a zavaró nyelvtani, egyeztetési probléma a szövegben – különösen feltűnő, hogy még a szerzőt bemutató nyúlfarknyi fülszövegben is benne maradt egy értelemzavaró stilisztikai hiba. Ettől még a szerző dolgozata hiánypótló. A brit szocialista mozgalom ugyanis mindig sok, hazánkban kevésbé ismert sajátosságot produkált. Úgy látjuk, hogy aki ezekhez közelebb kíván kerülni, annak érdemes megismerni a régi időket is. Ebben pedig Jemnitz Keir Hardie-ről szóló munkája hatékony segítséget nyújthat.

Havas Péter

Kilátás és kilátástalanság*

„Lakótelep... baljóslatú szó. Tízszintes panelházak jutnak az ember eszébe, köztük kiégett fű a senki földjén. Alumíniumfalú ABC-áruház, parkolósvatag, rakéta- és földgömbmászóka a játszótéren. Az épületkolosszusok között porból és szemétből örvényt kavar a szél.”¹

Bár a lakótelep mint jelenség vagy akár csak szó kapcsán sokan főként az 1970-es, 1980-as évek panelproduktumaira asszociálnak, azok építésének gondolata nem a szocializmus idején merült fel először. Megjelenése jóval korábbra, a modern város kialakulásának kezdetére, vagyis a 19. század utolsó évtizedeire tehető, amikor a kibontakozó ipar miatt

* N. Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2008. 172 p.

¹ FERKAI András: *Lakótelepek*. Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala, Budapest, 2005. 5.

ugrásszerűen megnövekedett lakosság számára kellett megteremteni a lakáshoz jutás lehetőségét.² Ennél fogva a lakótelepek között igen jelentős különbség lehet azok megvalósítása, formai és esztétikai megoldásaik, valamint lakóközösségük révén, mondhatni az egykor a lakáshiány enyhítése végett felépített lakótelepek eltérő „életutakat” jártak be. Akad köztük olyan, amely az adott település, kerület kiemelt presztízsű részének számít, lakásárai magasak, az ottani életmód vonzóknak számít. Azonban nagyon sok olyan található köztük, s ezek sorából kiemelkednek a szocialista korszakban házgyári technológiával felépültek, amelyek mára elvesztették hajdani vonzerejüket. Hiába számítottak ugyanis az egypártrendszer idején kiemelt beruházási, ezáltal magas státusú területnek a lakótelepek (annak ellenére, hogy sokszor a települések szélein helyezkedtek el), mára ismét a városok beljebb fekvő részei kaptak nagyobb nyilvánosságot és ezáltal kedvezőbb anyagi, fejlesztési lehetőségeket. Napjainkra ezek a lakótelepek (legalábbis többségük) az életminőség javulásában megnyilvánuló kitörési pont helyett idővel meghaladó lakhatási szintként funkcionálnak, illetve alacsony vagy lecsúszott egzisztenciák reprodukciójának színteréül szolgálnak.³

A lakótelepen élők életének és a lakótelepi környezet néhány részletének megvilágítása a célja a recenzált tanulmánykötetnek is. A kötetben található írások nagy részének előzményeül egy, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszéke és a Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszéke által 2006-ban közösen tartott előadás-sorozat szolgált, mely – mint azt a szerkesztő, N. Kovács Tímea bevezetőjében ki is emeli – interdiszciplináris keretek között zajlott. A tudományos tanácskozássorozat történetileg, építészeti és eszmetörténetileg helyezte el azokat a „fejlődéseket, politikai, építészeti, városrendezési elképzeléseket, amelyek a lakótelepek létrejöttéhez vezettek [...] Másrészt konkrét, s elsősorban magyarországi példák és esettanulmányok segítségével kívántuk elemezni a lakótelep jelenségét.” (7–8.) A könyvbe bekerült írások szerzőinek foglalkozási területe jól érzékelteti a már jelzett multidiszciplináris megközelítési módot, hiszen van köztük néprajzkutató, történész, kulturális antropológus, filozófus, kommunikációkutató és filmesztéta is. Ugyanerről árulkodnak a kötet címszavai is, megjelenik az újság- és filmelemzés,

² A témáról részletesen lásd: KÖRNER Zsuzsa: *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon, 1850–1945*. Terc, Budapest, 2004.

³ A második világháború után épült lakótelepek történetére és jellemzőire lásd CSIZMADY Adrienne: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008.

az esettanulmányok fókuszába kerülnek tárgyak és lakótelepek is, városfejlesztési irányelvek, továbbá több korszakra vonatkozóan kibontakozik a lakótelepre jellemző hivatalos diskurzus és az épített környezethez, valamint az azt benépesítő lakókhoz kötődő városi legendák.

A mű – N. Kovács Tímea bevezető írása mellett – kilenc tanulmányt tartalmaz. A városépítészeti eszmékről, azok megvalósítóiról és jelentésbeli változásáról/változásairól szól Kerékgyártó Béla és Niedermüller Péter munkája. Havasréti József és N. Kovács Tímea írásai az épített terekkel foglalkoznak, egy-egy megvalósult lakótelep történetét és annak korabeli prezentációját nyújtják át az olvasónak. Horváth Sándor és Tóth Eszter Zsófia tanulmánya a lakótelepekre és az ott élők életére rakódó képzetekről, a helyszínekről és az azokat benépesítőkről kialakított mítoszokról szól. Frazon Zsófia a lakótelepi élet tárgyi kultúrájának néhány elemét veszi górcső alá. A magyar játék- és dokumentumfilmek lakótelepképe tárul elénk Gelencsér Gábor és Varga Balázs elemzése nyomán.

A „*Leforgathatnál ott egy régi amerikai filmet...*”. A *nagykanizsai MAORT-lakótelep* címet viseli Havasréti József kommunikációkutató munkája. A szerző esettanulmánya a sikeres gondoskodó vállalati szociálpolitika eredményeként a Magyar-Amerikai Olaj Rt. (MAORT Rt.) dolgozói részére a második világháború idején Nagykanizsán felépített lakótelepet mutatja be. A vállalat gazdasági erejét és közösségteremtő szándékát jelzi, hogy még két településen hoztak létre lakótelepet, ezek között azonban jelentős különbségek figyelhetők meg. Míg a két kisebb településen létesített telep a göcseji magyar parasztházak jegyeit viseli magán, addig a „nagykanizsai lakónegyed épületei, utcái, valamint a házakat körbefogó összefüggő park dekoratív kertépítészeti megoldásai olyan városi környezetet hoztak létre, amely érzékelhetően más módon jellemeztető, mint a dunántúli kisvárosok jellegzetes miliói” (32–33.), inkább az amerikai kertvárosok hangulatát idézik. A házak eltérő alapterületűek voltak, különbségek – akad köztük 198, 143 és 122 négyzetméteres is – azt jelzik, hogy a vállalat differenciált alkalmazottai között, s a meglévő hierarchiának megfelelően a nagyobb presztízsű munkát végzőket jutalmazhatta a nagyobb alapterületű lakóházzal. Mindemellett a lakások elosztásakor családpolitikai szempontok is közrejátszhattak: a vállalat a már családost, gyermeket/gyermekeket nevelőket is preferálhatta. (A differenciált lakásméretet egyébként éles ellentétben álltak a kommunista/szocialista korszak egyenlősítő elképzeléseivel, az akkori, egy fázisban épült lakások alapterülete ugyanis szinte megegyezett.) A tanulmány hangsúlya döntően a formális és kulturális megjelenítésre került, a szerző

elhelyezi a MAORT-telepet a korszak építészeti stílusai között, bemutatja az amerikai és magyar elképzelések alapján létrejött házak legfőbb jellemzőit. Hiányzik ugyanakkor a telep mai állapotáról szóló rövid leírás, ismertetés, továbbá a városon belül betöltött egykori és mai szerepének akár csak említésszerű bemutatása is. Emellett ha a tanulmányhoz felhasznált képek mellé elemzések társulnának, akkor a felvételek az illusztráció szerepén túl is hozzájárulhattak volna a lakótelep vizualizációjához.

N. Kovács Tímea tanulmánya („*Új-Mecsekalján már fénycsöves világitás ragyog.*” *Modernitás-metaforák és urbánus életvilágok: Pécs Uránváros*) a szocialista modernitás elképzeléseivel igazodva létrejött pécsi városrész, az Uránváros felépítésének történetére (melynek előzménye az urán utáni „vadászat” és a környékre áramló nagyszámú munkaerő elhelyezési problémájának megoldása volt), a városrész korabeli reprezentációjára, az egykor a politika és a nehézipar együttes szándékai szerinti funkciók/feladatok ismertetésére és az immár beköltözött lakók némelyikének öntudatos lakótelepi lakosként való vagy éppen deviáns viselkedésére fókuszál. A korabeli uránbányászok és a hagyományos energiahordozókat kitermelő bányászok életminősége a jó bérezés következtében meghaladta az akkori átlagos életszínvonalat, „a rendszer szinte legemblematikusabb figuráinak számítottak” (70.); ehhez viszont hozzátartozott az is, hogy a munkahelyek, a bányák gyakorta a lakott települések szélein vagy lakatlan területeken voltak. Uránváros esetében a preferált ágazatban dolgozó embertömeg lakhatási problémájának megoldására nem egy teljes egészében új település született, hanem egy már meglévőt, a hagyományos bányászata révén már addig is kiemelt jelentőségűként kezelt Pécs városát szemelték ki, s annak szélén húztak fel számukra új településrészt. A tanulmányhoz felhasznált visszaemlékezések, beszámolók és korabeli újságok mondandója jól tükrözi a korhangulatot, ilyen például az uránnak (a „mitikus” ércnek) és kutatóinak (mint úrlényeknek) a felbukkanása, vagy a történetet átszövő epizódok. „Uránváros részletes keletkezéstörténete rengeteget mesél az akkori politikáról, a döntési mechanizmusokról, a nehéziparnak tulajdonított hihetetlen jelentőségről.” (75.) N. Kovács Tímea tanulmánya jól szerkesztett, olvasmányosan megírt munka. Kiemelendő, hogy bemutatja a városrészt belakó népséget, utal az épített tér és a lakók kapcsolatára, továbbá üdvözlendő a narratív források használata, valamint a képanyag nem csupán illusztratív felhasználása is.

Az „*Az volt a jelszó, hogy hány cukorral kéri a feketét. A gyeses csajok csinálták.*” *A gyeses lévő nők mindennapjai a lakótelepeken az 1980-as*

években címmel Tóth Eszter Zsófia lakótelepi történeteket mesél el. A nők és a lakhely kapcsolatára vonatkozó szakirodalmi áttekintésként a szomszédügyi kapcsolatokról és a feminista történetírásban kiemelten taglalt női építészetről szól, majd felvázolja az 1967-ben bevezetett gyessről szóló diskurzusok főbb irányait (demográfiai vetület, a női szerepek vizsgálata, pszichológiai-pszichiátriai nézőpont). Megjegyzem azonban, hogy ily módon az áttekintés nem igazán átfogó, inkább a nők és a lakhely témakörének kérdéskörére vonatkozó irodalomból ad ízelítőt. A gyeses anyukákkal kapcsolatos beszédmód pszichológiai-pszichiátriai vetülete az úgynevezett gyess-betegség problémája, amit az anyáknál a bezártság, a női szerepek egyoldalúvá válása és a kellő intenzitású külső inger elmaradása okoz. A betegség egy szocialista kori példája tűnik fel a Nők Lapjában 1980-ban *Unalom összkomfortban?* címmel megjelent vitaindító cikkben, mely egy elvált, két gyermekét egyedül nevelő nő helyzetét ismerteti az olvasókkal. A kibontakozó vitában sok nő részt vett, egymástól igen eltérő társadalmi és lakókörnyezetben élők, illetve különböző korosztályhoz tartozók egyaránt. Voltak, akik megértették, voltak, akik értetlenkedve fogadták a cikkben ábrázolt nő helyzetét. Fel-tűnő, hogy egy idő után már nem a cikk szereplője, hanem a témához hozzászólók véleménye, állásfoglalásai váltak témává (olykor persze igen különböző előjellel). Beszédes, hogy sokan a szocialista kor eszményeit, értékeit – a modernséget, a közösségépítést, a női emancipációt az élet megannyi területén stb. – állították szembe más értékítéletekkel; a vita menetét természetesen irányíthatta az újságíró is, hiszen ő volt az, aki a beérkezett anyagok soráról rendelkezett. Beszédes, hogy a cikk írója a téma lezárásaként a gyesen lévőkhöz helyzetére nem „gyógyírt” kínált, hanem az áldozatos munkát és a szocializmus vívmányait (köztük a gyest) méltatta. A tanulmány másik fele említést tesz a lakótelepen élő deviáns anyukákról, majd az 1985-ben Szomjas György rendezésében készült filmet, a *Falfúrót* vonja be értelmezési körébe. Géza (Bán János), aki egy lakótelepen él gyesen lévő feleségével és két gyermekükkel, munkája elvesztése után vállalkozásba kezd, a kikezdehetetlen betonfalak fúrására szakosodik. Közhely, de ahogy sikeres lesz munkájában, úgy elveszíti családját, ugyanis egy nem túl erkölcsös, normaszegő nővel (mint kiderül, a lakótelep egyik prostituáltjával) köti össze életét. A főhős kalandja dicstelenül ér véget (a szerető elköltözik), de a család élete visszarendeződik a régi kerékvágásba. Megjegyzendő azonban, hogy a film nem illeszkedik a tanulmány címe által meghatározott tematikához, hiszen az inkább szatirikus eszközökkel jeleníti meg a különböző női szerepeket, viselkedésmintákat, de azok közül nem a gyerekekkel otthon lévő anya

képe kerül középpontba, a feleség egyáltalán nem emelkedik ki a női szereplők köréből.

Filmkockák peregnek a szemünk előtt Varga Balázs filmesztéta munkája nyomán is (*Emberek a városban. Sztálinváros építésének mítosza a Kiskrajcár című filmben*). Keleti Márton 1953-ban rendezett filmje emblemikus várost választott cselekményének helyszínéül. Emblematikusat, hiszen Sztálinváros, a mai Dunaújváros esetében Magyarország tizenegy szocialista városa közül az egyikről beszélhetünk, mely szinte a semmiből nőtt ki pillanatok alatt.⁴ A film a város építésének hőskorszakába kalauzolja el nézőjét, a kibontakozó cselekmény főszereplői a Sztálinvárost építő sztahanovista munkások, a faluról városra került Madaras Jóska (Soós Imre), és a munkásszármasz Orbán Pista (Szirtes Ádám). A történet tulajdonképpen egyszerű, a megfeszített munka közepette ismeretségek, barátságok, szerelmek szövődnek. Madaras Orbán Annába (Pápai Erzszi) – vagyis Orbán Pista testvérébe – lesz szerelmes, Orbán pedig Garas Juli (Mészáros Ági) iránt lobban szerelemre. Bonyoldalmat az egyéni törekvések és a megbúvó ellenségek, szabotőrök okoznak csak, de az új párttitkár, Túri (Bessenyei Ferenc) és a főhősök elhárítják az akadályokat, így jó irányban (a családalapítást előrevetítve) bontakozhat ki a főszereplők további élete, melynek színtere természetesen Sztálinváros. A film sok tekintetben magán hordozza a korszellemet: az ötvenes évek termelési filmjei közé tartozik, az új világ, a szocializmus építése és a közösségteremtés hangsúlyos mondanivalója a történetnek, a főhősök munkások, azon belül sztahanovisták, a szereplők zöme előtt nyitva áll az út a fejlődésre, karakterük a közeg nevelő hatása folytán egyre inkább megfelel a szocialista eszményeknek stb. Elmondható ugyanakkor az is, hogy a film több vonatkozásban is szakított a régi szemlélettel, s újszerű megoldásokat alkalmaz: fontos szerepet szán a magánéletnek, a termelés helyszínein kívül megjelenik a lakóhely, az új lakás is, valamint hiányzik belőle a szovjet példa és Sztálin, illetve Rákosi ideológiai útmutatása. Varga Balázs történeti és kulturális antropológiai szakmunkákra, filmes folyóiratokra alapozott tanulmánya jól sikerült ötvözte a *Kiskrajcár* című film és a korszak nehézipari fellegvárára ráakódott mítoszok/képzetek értelmezésének. Úgy gondolom azonban, hogy nem illeszkedik tökéletesen a kötet lakótelepi tematikájába, hiszen a film nem a várost (vagy annak egyik meghatározó elemét, a lakótele-

pet) járja körül, hanem a „termelés és a nevelődés mítoszáét” követi nyomon, és emellett „a magánélet és az egyéni boldogságkeresés is szerephez jut”. (136.) A város – mely nem a lakóhelyet, tehát a lakótelepi környezetet jelenti, hanem magában foglalja a munkahelyet is – „mindössze” helyszíne a cselekménynek (igaz, emblemikus helyszíne), jóformán alig tűnik fel a történetben. Vagyis a *Kiskrajcár* inkább szól a szocialista jellemfejlődésről, a munka szerepéről és feladatáról, valamint a közösségépítés hangsúlyos mivoltáról.

Ellentmondásokkal teli világot tár a kötet az olvasó elé, a lakótelepek egyszerre lehetnek színesek és szürkék, izgalmasak és unalomba fulladók, rejtelmesekek és nagyon könnyen kiismerhetők, s talán pont ennek a sokszínűségnek köszönhetően tűnik a munka némileg rendezetlennak. Kifogásolható például, hogy az írások nincsenek blokkokba rendezve, holott több szempont szerint is csoportosíthatóak lennének és egymás mellett határozottabban vetnék fel a kérdéseket és problémákat. A szerkesztő csoportosíthatta volna az egyazon diszciplínához tartozó tanulmányokat, vagy aszerint is elkülöníthette volna őket, hogy melyek foglalkoznak inkább az épített térrel, s melyek az azokat belakókkal. Lehetett volna időbeli határokat is kijelölni, hiszen több korszak is feltűnik a kötetben, a Rákosi-kortól egészen a kései szocializmus utolsó éveig. Mindezeket túl a kötet megmutatja az interdiszciplináris kutatások egyik legfőbb fogyatékoságát is (ami – megfelelően alkalmazva – egyben előny is), mikor egy-egy tudományág képviselője a sajátjától idegen terepre merészkedik. Amikor a történész a filmhez „nemcsak” történeti forrásként viszonyul, hanem mondanivalójának pszichológiáját kutatja, illetve ha a filmesztéta vagy kommunikációkutató a történelem mezején tesz látogatást. Megemlítendő, hogy a kötet három tanulmányához a szerzők képanyagot is mellékeltek (igaz, ki így, ki úgy használta azokat), a már említett Havasréti József és N. Kovács Tímea mellett Frazon Zsófia etnográfus írását is kiegészítik a képek. Az ő munkája – mint azt maga is megfogalmazta – kísérleti jellegű, a lakótelepi élethez kapcsolódó tárgyak elemzése révén a múzeumok gyűjtőkörének újra-gondolására hívja fel a figyelmet. Három másik tanulmány esetében kifejezetten sokat jelenthetett volna, ha „legalább” illusztrációként feltűnik a fotó, hiszen témáikat (Varga Balázs és Gelencsér Gábor filmelemzéseiről, valamint Horváth Sándornak az új lakótelepek társadalmi problémáiról szóló írásáról van szó) a képi világ megjelenítése „tapinthatóbbá” tette volna...

Úgy gondolom, hogy a *Lakótelepek* inkább merítés a különböző tudományterületek urbanisztikai és városantropológiai kutatásainak palet-

⁴ A szocialista város meghatározására és a magyar szocialista városokra lásd GERMUSKA Pál: *Indusztria bővülé-
letében*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 47–53.; Sztálinvárosra lásd HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ:
mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004.

tájáról. S talán épp ez is volt a cél. A kötet megmutatja, hogy az urbanisztika és városantropológia széles spektrumán belül mely tudományágak foglalkoz(hat)nak – hozzátevé, hogy mindez persze nem zárja ki újabb diszciplína felbukkanását a témát illetően – a városépítészeti eszmékkal, az épített környezettel, a lakótelepekhez kapcsolódó mítoszokkal, a városlakókkal és a lakótelepi lakások tárgyi kultúrájával.

Kovács Csaba